

ΜΕΤΡΑ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΤΡΑΓΩΔΙΑ¹

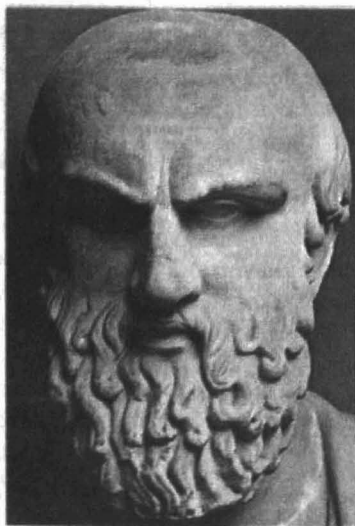
Στέλιος Ψαρουδάκης
Δρ της Αρχαίας Ελληνικής Μουσικής

Ο σκοπός αυτής της μελέτης είναι η ανα-παράσταση του ήχου του αρχαίου έμμετρου λόγου στο ποιητικό είδος της τραγωδίας, το οποίο, ως γνωστόν², περιείχε και λόγο και άσμα. Ο Άριστοτέλης στο *Περί Ποιητικής*³ διακρίνει σαφώς τα μέτρα από τα μέλη, τον “έμμετρο λόγο”, δηλαδή, από το “τραγούδι”. Τα μέτρα τα θεωρεί προϊόν της λέξεως, ενώ τα μέλη τα θεωρεί προϊόν της μελοποιίας⁴. Λέξεις λοιπόν και μελοποιία είναι διαδικασίες συνθέσεως, και συνεπώς έννοιες δυναμικές, ενώ μέτρα και μέλη είναι τα τελικά προϊόντα των συνθετικών αυτών διαδικασιών. Για την ανάλυσή μας επιλέγουμε τους έξι πρώτους στίχους της παρόδου του χορού από τον Άγαμέμνονα του Αισχύλου (στίχοι 40-46).

Πριν προχωρήσουμε είναι σκόπιμο να διαχωρίσουμε το “συνθετικό ύφος” από το “παραστασιακό ύφος” ενός έργου⁵, τέχνης που εξελίσσεται στο χρόνο: το συνθετικό ύφος ενός έργου παραμένει αναλλοίωτο, είναι το αποτυπωμένο στο χαρτί κείμενο (κείμενο μουσικό, κείμενο λεκτικό, κείμενο ορχηστικό: δηλαδή, φθόγγοι, χρόνοι, λέξεις,

κινήσεις), ενώ το παραστασιακό ύφος ενός έργου είναι η αναβίωση, η ερμηνεία του κειμένου. Συνεπώς στο παραστασιακό ύφος υπάρχουν ηχητικές διαστάσεις οι οποίες απουσιάζουν από το συνθετικό, όπως η ποιότητα της φωνής, το τίμπρο της φωνής, η διακόσμηση της φωνής, οι αυξομειώσεις στην ένταση της φωνής κλπ, η σύνολη, δηλαδή, αισθητική της εκτέλεσης του

έργου. Τα στοιχεία αυτά μεταφέρονται από το δάσκαλο στο μαθητή κατά τρόπο προφορικό, αποτελούν δηλαδή παράδοση προφορική, δεν καταγράφονται. Οι “φορείς” ενός καλλιτεχνικού ύφους γίνονται γνώστες των στοιχείων αυτών κατά τη μαθητεία τους στο ύφος. Αυτό ισχύει για κάθε καλλιτεχνική έκφραση, σε όλους τους τόπους και χρόνους των ανθρώπων. Οι πληροφορίες μας για την ελληνική αρχαιότητα αφορούν καθ’ ολοκληρίαν το συνθετικό ύφος των έργων. Σκοπός μας λοιπόν εδώ είναι, κατ’ αρχάς, να προσεγ-

Αισχύλος

γίσουμε το συνθετικό ύφος του έμμετρου λόγου, και ακολούθως, να αποτολμήσουμε ηχητική αναπαράσταση του αποσπάσματος (“πειραματική αρχαιολογία”), επινοώντας, αναγκαστικά, το παραστασιακό ύφος.

Όμως, ακόμη κι αν επιτύχομε μιαν αποκατάσταση του πρωτότυπου ήχου, η πρότασή μας θα παραμείνει αναπόδεικτη, αφού το αρχαίο κοινό, ο κριτής μας δηλαδή, απουσιάζει. Ας προχωρήσουμε όμως στην ανάλυσή μας.

• Μέτρο σημαίνει στίχος⁶: στίχος, όμως, συγκεκριμένου ρυθμού και μεγέθους, ανάλογα με τον ορισμό του μέτρου⁷. Πολλά μέτρα μαζί, ένα σύστημα μέτρων δηλαδή, αποτελούν το ποίημα⁸. Στο παράδειγμά μας από την πάροδο του Ἀγαμέμνονα, καθώς ο χορός των γερόντων εισέρχεται στην ὀρχήστρα, ο κορυφαῖος απαγγέλλει ένα τέτοιο σύστημα μέτρων⁹ - δες Δ. 1.

Είναι κοινός τόπος ανάμεσα στους μελετητές, ότι ο αρχαῖος ελληνικός λόγος, ἔμμετρος η πεζός¹⁰, δεν είχε το σύγχρονο, νεοελληνικό, άκousμα. Οι απόψεις των μελετητῶν δίστανται μόνο σε λεπτομέρειες: στο σύνολό τους οι γλωσσολόγοι πιστεύουν ότι η εκφορά του αρχαίου λόγου, η προσωδία δηλαδή του αρχαίου λόγου, διέφερε σε ορισμένα σημεία από την προσωδία του νεοελληνικού λόγου. Οι γλωσσολόγοι μας πληροφορούν ότι, η προφορά ορισμένων γραμμάτων, ή ορισμένων συμπλεγμάτων γραμμάτων ήταν διαφορετική από την σημερινή· επίσης, ότι η διάρκεια των συλλαβῶν μεταβαλλόταν σύμφωνα με φωνητικούς κανόνες - σήμερα προφέρομε όλες τις συλλαβές ισόχρονες· ακόμη, ότι οι τόνοι (ὀξεῖα, βαρεῖα, περισπωμένη) είχαν φύση μελωδική, και όχι δυναμική όπως οι νεοελληνικοί¹¹. Ας δούμε πώς φτάνει κανείς σ' αυτό το συμπέρασμα.

Ο Ἀριστείδης Quintilianus στο σύγγραμμά του Περὶ Μουσικῆς¹², στο κεφάλαιο της μετρικῆς ορίζει ως ἐλάχιστα μέρη ἐνάρθρου φωνῆς τα στοιχεῖα ή γράμματα. Τα διαιρεί (δες Δ. 2) σε φωνήεντα, ήμίφωνα και ἄφωνα: φωνήεντα ὅσα τορὸν και ἐξάκουστον προϊόντα τὸν ἦχον [προβάλλουν καθαρό και πλήρως ακουστό ήχο] (ε,

ο, η, ω, α, ι, υ), ήμίφωνα ὅσα ἀμυδρῶς τῆς ἀκοῆς καθικνούμενα [φτάνουν στο αυτί όχι ευκρινῶς] (ζ, ξ, ψ, λ, μ, ν, ρ, σ), και ἄφωνα τα μικρόν και ἀμαυρόν ήχουῖντα παντάπασιν [ὅσα ακούγονται λίγο και αδύνατα] (κ, π, τ, θ, φ, χ, β, γ, δ). Τις τρεις αυτές κατηγορίες υποδιαιρεί σε άλλες. Έτσι, τα φωνήεντα υποδιαιρούνται σε βραχέα, μακρά και δίχρονα: βραχέα τα ἐλάχιστῳ χρόνῳ προενηχθῆναι δυνάμενα [μπορούν να προφερθούν στον ἐλάχιστο χρόνο] [μακρά τα ἐξ ἀνάγκης μεῖζονι χρόνῳ [απαιτοῦν περισσότερο χρόνο] (ε, ω), και δίχρονα τα ἐπαμφοτερίζοντα τῷ χρόνῳ [καλύπτουν ἄλλοτε τον ἐλάχιστο χρόνο και ἄλλοτε περισσότερο] (α, ι, υ). Τα ήμίφωνα, τώρα, υποδιαιρεί σε διπλά, ὑγρά και ἰδιάζον: διπλά τα δύο συμφώνοις ἰσοδυναμοῦντα (ζ, ξ, ψ), ὑγρά τα ἔλαττον ἐνὸς συμφώνου δυνάμενα κατὰ συμπλοκήν [έχουν αξία μικρότερη απ' αυτήν του ἐνὸς συμφώνου, όταν συνδυάζονται με ἄλλα σύμφωνα] (λ, μ, ν, ρ), και ἰδιάζον το μηδετέρας τούτων κοινωνοῦν διαφορᾶς [δεν έχει καμμία από τις δυο ανωτέρω ιδιότητες] (σ). Τέλος, τα ἄφωνα υποδιαιρεί σε ψιλὰ, δασέα και μέσα: ψιλὰ τα ἐπιπολῆς κινούντα τὸ πνεῦμα [προφέρονται με ἐλαφρά εκπνοή] (κ, π, τ), δασέα τα ἐνδοθεν μετὰ σφοδρότητος ἐξάγοντα [τὸ πνεῦμα] [προφέρονται με σφοδρή ἐξαγωγή του ἀέρα απο μέσα] (θ, φ, χ), και μέσα τα μεταξὺ ποιούντα [προφέρονται με εκπνοή ἐνδιάμεσης ἰσχύος] (β, γ, δ).

Από τους ορισμούς αυτούς του Ἀριστείδη αλλά και απο άλλες περιγραφές φωνητικῶν φαινομένων σε συγγράμματα των Διονυσίου Ἀλικαρνασσεᾶ, Ἀριστοτέλη, Ἡφαιστῖωνα και άλλων, και με τη βοήθεια της συγκριτικῆς γλωσσολογίας, οι γλωσσολόγοι¹³ προτείνουν την ἐξῆς προφορά των γραμμάτων και των συνδυασμῶν τους (για την Ἀττική, τουλάχιστον, του 5ου π.Χ. αἰῶνα)¹⁴: - δες Δ. 3.

Συνεπῶς, οι πρώτοι ἐξί στίχοι της παρόδου προφέρονταν ως ἐξῆς: - δες Δ. 4.

• Μετά τα στοιχεῖα ο Ἀριστείδης¹⁵

(ε, ω)

7

/ω

πραγματεύεται τις συλλαβές (Σ), τις τῶν στοιχείων συντιθεμένων. Εισάγει την έννοια της δυνάμεως μίας συλλαβῆς, την οποία ορίζει ως τον αριθμό των στοιχείων τα οποία συνενώνονται για να την σχηματίσουν. Έτσι, μια συλλαβή μπορεί να συνίσταται ἐξ ἑνὸς στοιχείου, ἢ ἐκ πλειόνων [τοῦ ἑνὸς στοιχείων]. Σε μια συλλαβή βέβαια με ένα μόνο γράμμα δεν μπορεί παρά το γράμμα αυτό να είναι φωνῆεν (Φ). Σε συλλαβές με δύο ἢ περισσότερα γράμματα, ὅπως ρητῶς λέει ο Ἀριστείδης, μπορούν να συνδιαστούν δύο φωνήεντα και να δημιουργήσουν δίφθογγο (ΦΦ), ἢ να συνδυαστούν φωνήεντα και σύμφωνα.

Τις συλλαβές, ανάλογα με τη χρονική τους διάρκεια, διακρίνει ο Ἀριστείδης σε τρεις κατηγορίες (δες Δ. 5): τις βραχείες (Σ), τις φύσει μακρές (Σ), και τις θέσει μακρές (Σ): βραχείες είναι οι βραχὺ φωνῆεν [ἔχουσαι] (Φ), και οι δίχρονον συστέλλομενον [ἔχουσαι] - είτε καθ' αὐτό [μόνο του το δίχρονο] (Δ), είτε μετὰ ἀπλοῦ συμφώνου (ΔC)· φύσει μακρές είναι οι μακρόν ἔχουσαι στοιχείον (Φ), και οι δίχρονον ἔκτεινόμενον [ἔχουσαι] (Δ), και οι βραχὺ στοιχείον σὺν δίχρονῳ συμπλακέν (ΦΔ), και οι δύο δίχρονα ἀλλήλοις συμπλακέντα (ΔΔ)· οι θέσει μακρές είναι οι εἰς δύο σύμφωνα λήγουσαι (...CC), και οι εἰς ἓν διπλοῦν [σύμφωνον λήγουσαι] (...Ε), και οι ἔχουσαι δύο σύμφωνα ἐπιφερόμενα [όσες ακολουθοῦνται ἀπὸ δύο σύμφωνα] (...)(CC...), και οι ἔχουσαι ἓν διπλοῦν [σύμφωνον ἐπιφερόμενον] (...)(Ε...), και οι λήγουσαι τε εἰς ἀπλοῦν ἔχουσαι τε ἐπιφερόμενον ἀπλοῦν [όσες λήγουν σε ἀπλό σύμφωνο και ἡ ἐπόμενη συλλαβή διαθέτει ἀρχικό σύμφωνο] (...C)(C...).

Ο Ἀριστείδης ¹⁶ κάνει μια σημαντική παρατήρηση. Λέει ὅτι (δες Δ. 6) τῆς μακρᾶς [συλλαβῆς] ἡμίσεια ἔστι βραχεία, και ἐπὶσης ὅτι τῆς βραχείας [ἡμισὺ ἔστιν] ἀπλοῦν σύμφωνα. Η παρατήρηση εἶναι πολύ σημαντική, διότι ἔτσι γίνεται δυνατόν να καθορίσουμε τα σχετικά χρονικά μεγέθη των συλλαβῶν, να αποδώσουμε δηλαδή χρόνους

στις συλλαβές. Εφόσον, μάλιστα, οι συλλαβές εἶναι εἴτε βραχείες εἴτε μακρές, αὐτὸ σημαίνει ὅτι ο ρυθμὸς του ἑμμετροῦ λόγου συνίσταται αποκλειστικά ἀπὸ βραχεῖς και μακροὺς χρόνους, ἀπὸ μια ἀκολουθία δηλαδή βραχέων και μακρῶν χρόνων, ὅπου οι μακρεῖς διαρκοῦν χρόνο διπλάσιο ἀπὸ τους βραχεῖς.

Υπάρχουν περιπτώσεις, σύμφωνα με τον Ἀριστείδη¹⁷ (δες Δ. 7), ὅπου συλλαβή φύσει μακρὰ ποτὲ μὲν βραχείας, ποτὲ δὲ μακρᾶς ἐκπληροῖ χρεῖαν. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι σὲ μια καθ' ὅλα μακρὰ συλλαβή, που φυσιολογικά θα διαρκούσε χρόνο μακρό (-), μπορεί να αποδοθεῖ χρόνος βραχύς (υ). Αὐτὸ βέβαια δεν ισχύει για ὅλους τους τύπους της φύσει μακρᾶς συλλαβῆς. Ισχύει για την περίπτωση που ἡ φύσει μακρὰ συλλαβή εἰς φωνῆεν μακρόν λήγη ... τῆς ἐξῆς ἀπὸ φωνῆεντος ἀρχομένης (...Φ)(Φ...). Αὐτὴ ἡ βράχυνση της μακρᾶς συλλαβῆς, λέει ο Ἀριστείδης, οφείλεται στην ἀπουσία ἐνδιάμεσου συμφώνου: ἡ προσπάθειά μας να μην διακοπεί ἡ συνέχεια του λόγου, μας κάνει να βραχύνουμε την πρώτη, μακρὰ, συλλαβή. Αλλὰ και το ἀντίθετο μπορεί να συμβεῖ: μια φύσει βραχεῖα συλλαβή δηλαδή να επιμηχυνθεῖ σε μακρὰ. Αὐτὸ εἶναι δυνατόν να συμβεῖ ὅταν εἰς μέρος λόγου συλλαβὴ λήγη, σε περίπτωση δηλαδή που ἡ τελευταία συλλαβὴ μίας λέξης εἶναι βραχεῖα (Σ) | (...). Η επιμήκυνση αὐτῆς της φύσει βραχείας συλλαβῆς σε μακρὰ, λέει ο Ἀριστείδης, οφείλεται στο κενό που δημιουργεῖται ἀνάμεσα στο τέλος μίας λέξης και την ἀρχὴ της ἐπομένης. Τέλος, μια θέσει μακρὰ συλλαβή μπορεί να αποδοθεῖ ως βραχεῖα ὅταν δυεῖν ἐπιφερομένοι συμφῶνοι τὸ μὲν ἄφωνόν ἔστι, τὸ δὲ ὕγρον (...)(CC...) > (...)(Cαφ. Cυγρ....). Κι αὐτὸ διότι ο λεπτότερος ἦχος του ὕγρου πιέζεται και συνθλίβεται ἀπο το παχύφωνο ἄφωνο. Τις συλλαβές αὐτές που ἄλλοτε ἐκλαμβάνονται ως βραχείες και ἄλλοτε ως μακρές, ἀνάλογα με τις ρυθμικές ἀνάγκες του ποιητῆ προφανῶς, ο Ἀριστείδης ἀποκαλεῖ μέσες/κοινές ¹⁸.

Ἄρα, συνοψίζοντας, ο προηγούμενος πύ-

νακας συμπληρώνεται ως εξής: - δες Δ. 8.

Το απόσπασμά μας λοιπόν (Δ. 4) εξελίσσεται ως εξής ¹⁹: - δες Δ. 9. Έτσι λοιπόν εξασφαλίσαμε τους χρόνους των συλλαβών άρα και τους χρόνους του ρυθμού. Πριν όμως προχωρήσουμε στην πλήρη διατύπωση του ρυθμού θα ασχοληθούμε με τους τόνους των λέξεων.

• Τα σύμβολα των τόνων, ως γνωστόν, επινοήθηκαν από τους Έλληνες γραμματικούς στην Άλεξάνδρεια γύρω στο 200 π.Χ. Ως τότε οι τόνοι βέβαια προφέρονταν αλλά δεν γράφονταν. Από χωρία στο Φαίδρο και τον Κρατύλο του Πλάτωνα, την Τέχνη Ήτορικῆς του Άριστοτέλη, το Περί Συνθέσεως Όνομάτων του Διονυσίου Άλικαρνασσεά, και το έργο γραμματικών, όπως του Διομήδη, καταδεικνύεται η μελωδική φύση των τόνων ²⁰. Είναι προφανές ότι η όξεϊα, η περισπωμένη και η βαρεία αφορούσαν το ύψος της φωνής και όχι την έντασή της, όπως συμβαίνει σήμερα ²¹. Ο Άριστοτέλης, αναφερόμενος στην ένταση της φωνής χρησιμοποιεί τους όρους μέγα και μικρόν μέγεθος φωνῆς. Άλλωστε και ο όρος προσωδία συνηγορεί στη μελωδική, όχι δυναμική φύση των τόνων: οι τόνοι προσάδονται ταῖς συλλαβαῖς (Διομήδης).

Οι έρευνες των γλωσσολόγων οδηγούν στο συμπέρασμα (δες Δ. 10) ότι κατά την όξεϊα η φωνή ανέβαινε σε ύψος, κατά την περισπωμένη ανέβαινε για να κατεβεί αμέσως, να περι-σπαστεί δηλαδή, ενώ κατά την βαρεία μάλλον παρέμενε σε χαμηλό επίπεδο. Άλλωστε η βαρεία απαντάται μόνον στη λήγουσα μιας λέξης, σε θέση που φυσιολογικά θα εμφανιζόταν η όξεϊα, έπαιρνε όμως τη θέση της όξεϊας όταν δεν ακολουθούσε σημείο στίξεως ή εγκλιτικό. Εάν μια μακρά συλλαβή έπαιρνε όξεϊα, τότε η φωνή οξυνόταν στο δεύτερο μισό της συλλαβῆς (στη δεύτερη “μοῖρα” της). Εάν μια μακρά συλλαβή έπαιρνε περισπωμένη, τότε η φωνή οξυνόταν στο πρώτο μισό της συλλαβῆς και χαμήλωνε στο δεύτερο μισό της. Την τονική αυτή κίνηση της φωνῆς μαρτυρούν τα λόγια

του Διονυσίου του Άλικαρνασσεά ²²:

οὐ μὴν ἅπασα λέξις ... ἐπὶ τῆς αὐτῆς λέγεται τάσεως, ἀλλ' ἢ μὲν ἐπὶ τῆς όξεϊας, ἢ δ' ἐπὶ τῆς βαρείας, ἢ δ' ἐπ' ἀμφοῖν.

Με την γνώση αυτή το αισχυλικό μας απόσπασμα (Δ. 9) παίρνει την εξής μορφή: - δες Δ. 11.

• Το ζήτημα τώρα της έντασης της φωνῆς, ο λεγόμενος δυναμικός τονισμός. Ήταν παρών στον αρχαίο λόγο, όπως είναι στον σημερινό, ή απουσίαζε; Πρόσφατες μελέτες γλωσσολόγων ²³ έχουν δείξει ότι ο μελωδικός τόνος είναι δυνατόν να συνυπάρξει με το δυναμικό τόνο ²⁴. Μάλιστα, ότι τα δυο συστήματα είναι ανεξάρτητα το ένα από το άλλο, δηλαδή δίχως αλληλεπιδράσεις. Όλες οι γλώσσες που έχουν μελετηθεί από τους γλωσσολόγους εμφανίζουν δυναμική διακύμανση. Είναι λοιπόν μάλλον απίθανο η αρχαία ελληνική να μην είχε και αυτή κάποιον τύπο δυναμικού τονισμού. Επίσης, έχει αποδειχθεί ότι δεν είναι απαραίτητο οι δυο τόνοι να συμπίπτουν στην ίδια συλλαβή. Τίθεται λοιπόν το ερώτημα: μπορούμε να αποκαλύψουμε τους κανόνες του δυναμικού τόνου στην αρχαία ελληνική; Να καθορίσουμε δηλαδή τη θέση του δυναμικού τόνου στις λέξεις; Οι αρχαίοι γραμματικοί σιωπούν. Αυτό βέβαια, λένε οι γλωσσολόγοι, δεν σημαίνει ότι το είδος αυτό του τόνου δεν υπήρχε: μάλλον δεν θα είχε ρόλο σημαντικό στην μεταφορά του νόηματος (δεν ήταν “φώνημα”) - σε αντίθεση με τον μελωδικό τόνο, που η θέση του ήταν καθοριστική για το νόημα: η απουσία του ή η μετάθεσή του σε άλλη θέση μπορούσε να δημιουργήσει ασάφεια. Στατιστική ανάλυση των ομηρικών έπων και των μέτρων της τραγωδίας έχει οδηγήσει στο συμπέρασμα ότι δυναμική έξαρση παρουσιαζόταν στην τελευταία μακρά συλλαβή μιας λέξης: στη λήγουσα, αν αυτή ήταν μακρά, ή στην παραλήγουσα, αν η λήγουσα ήταν βραχεία. Επειδή όμως η διάρκεια μιας λήγουσας εξαρτάται

απο τη δύναμη της επόμενης αρκτικής, η θέση του δυναμικού τόνου δεν ήταν σταθερή: άλλαζε ανάλογα με τα συμφραζόμενα. Παράδειγμα ²⁵: - δεσ Δ. 12.

Συνεπώς, το παράδειγμά μας (Δ. 11) γίνεται ως εξής: - δεσ Δ. 13.

• Τώρα, ο ρυθμός. Έχουμε ήδη καταγράψει τους χρόνους των συλλαβών, οι οποίοι, όπως είπαμε, ταυτίζονται στην προκειμένη περίπτωση με τους χρόνους του ρυθμού. Από τα Ρυθμικά Στοιχεία του Αριστόξενου ²⁶ γνωρίζουμε ότι για να δηλωθεί πλήρως ο ρυθμός, εκτός από τους χρόνους πρέπει να σημειωθούν και οι άρσεις και θέσεις (X και X'), τα δυο τμήματα δηλαδή που απαρτίζουν τους ρυθμικούς πόδες (X:X') (δεσ Δ. 14). Επειδή αφενός γνωρίζουμε ότι τα μέτρα του αποσπάσμάτος μας είναι αναπαιστικά δίμετρα, αφετέρου ότι ο αναπαιστικός πούς είναι (υύ:-), και το αναπαιστικό μέτρο (υύ:-)-(υύ:-), ο ρυθμός του μέτρου έχει πλέον καθοριστεί: (υ'υ' :-)-(υ'υ' :-)(υ'υ' :-)-(υ'υ' :-). Δεν έχουμε παρά να αντικαταστήσουμε τους χρόνους με τις συλλαβές, και ο ρυθμός του λόγου έχει πλήρως καταγραφεί.

Κατ' αυτόν τον τρόπο, το απόσπασμα μας (Δ. 13) γίνεται ως εξής: - δεσ Δ. 15.

• Προηγουμένως μιλήσαμε για τους μελωδικούς τόνους, και δείξαμε ότι πρόκειται για τονική κίνηση της φωνής προς το όξύ ή προς το βαρύ, ανάλογα με το είδος του τόνου. Δεν καθορίσαμε όμως το μέγεθος αυτής της κίνησης: πόσο ψηλά και πόσο χαμηλά μετέβαινε η φωνή; Τι διάστημα σχηματιζόταν κατά την *έπίταση* και τί κατά την *άνεση*; Και τα διαστήματα αυτά ήταν πάντοτε τα ίδια; Εδώ τα πράγματα λίγο δυσκολεύουν: οι γραμματικοί σιωπούν, όπως και στην περίπτωση του δυναμικού τόνου, με μια εξαίρεση: τη μαρτυρία του Διονυσίου Ἀλικαρνασάου ²⁷, σύμφωνα με την οποία:

διαλέκτου μὲν οὖν μέλος ἐνὶ μετρεῖται διαστήματι τῷ λεγομένῳ διὰ πέντε ὡς ἑγχι-

στα, καὶ οὔτε ἐπιτείνεται πέρα τῶν τριῶν τόνων καὶ ἡμιτονίου ἐπὶ τὸ ὀξύ οὔτ' ἀνίσταται τοῦ χωρίου τούτου πλέον ἐπὶ τὸ βαρὺ

[το διαστηματικό μέτρο του λογώδους μέλους είναι ένα, περίπου το διὰ πέντε (πέμπτη), και (το μέλος) ούτε ανεβαίνει πάνω απο τρεις τόνους συν ἡμιτόνιο - ούτε κατεβαίνει περισσότερο απ' αυτό το μέγεθος/ πέραν του πεδίου αυτού]

Το χωρίο έχει ερμηνευθεί κατά δυο τρόπους. Σύμφωνα με την μια ερμηνεία (δεσ Δ. 16α), το διὰ πέντε αναφέρεται στη συνολική κύμανση της φωνής απο το οξύτερο όριο έως το βαρύτερο. Σύμφωνα με την άλλη ερμηνεία (δεσ Δ. 16β), το διὰ πέντε αναφέρεται αφενός στη μέγιστη εκδρομή της φωνής επί το ὀξύ απο μια μέση τονική κατάσταση, αφετέρου στη μέγιστη βύθιση της φωνής επί το βαρύ απο την ίδια μέση τονική κατάσταση, απο έναν μέσο τόνο δηλαδή.

Αν υιοθετήσουμε τη δεύτερη ερμηνεία, τότε θα πρέπει να δεχθούμε ότι η συνολική μέγιστη διακύμανση της φωνής είναι μια ενάτη, οπότε η ολική έκταση της φωνής διπλασιάζεται. Βέβαια, δεν είναι σαφές αν ο Διονύσιος αναφέρεται στους μελωδικούς τόνους μεμονωμένων λέξεων ή στο συνολικό εύρος του επιτονισμού. Στη νορβηγική, π.χ., γλώσσα, η οποία έχει κι αυτή μελωδικούς τόνους, το εύρος του επιτονισμού είναι μια έκτη συνήθως, αλλά σε περιπτώσεις εμφατικής ή άλλης συναισθηματικής έκφρασης η έκταση του επιτονισμού φτάνει την οκτάβα. Άρα, ούτε η συγκριτική μέθοδος μπορεί να βοηθήσει.

Όπως, πάντως, και νά'χει το πράγμα, ένα είναι σίγουρο: ότι, εκτός απο τους μελωδικούς τόνους, ο αρχαιοελληνικός λόγος ασφαλώς θα παρουσίαζε και καμπύλη επιτονισμού (δεσ Δ. 17): σε καμία γλώσσα ο λόγος δεν εξελίσσεται ευθύγραμμος (Δ. 17α)· πάντοτε ακολουθεί καμπύλη (Δ. 17β), κι αυτό διότι στην τονική καμπύλη της φωνής αντανακλώνται οι νοηματικές ενότητες

Lh

του λόγου και επιφαινεται το συναισθηματικό του περιεχόμενο. Άρα, από τις δυο περιπτώσεις, η δεύτερη φαίνεται να είναι ρεαλιστικότερη. Τους μελωδικούς τόνους ασφαλώς θα πρέπει να τους φανταστούμε επιτεθειμένους στην καμπύλη του επιτονισμού (Δ. 17γ), όπου οι εξάρσεις αντιστοιχούν στις *όξεϊες* και οι υφέσεις στις *βαρεϊες*.

Πώς θα πρέπει λοιπόν εμείς να αποδώσουμε την επιτονική καμπύλη στο αισχυλικό μας απόσπασμα; Απάντηση κατηγορηματική, όπως είναι φανερό, δεν είναι δυνατή,

προς το παρόν. Αν, πάντως, υιοθετήσουμε καμπύλη επιτονισμού νεοελληνικού τύπου, λαμβάνοντας υπ' όψιν, για τον καθορισμό της, τις νοηματικές φράσεις του αρχαίου κειμένου και την πορεία των συναισθημάτων σ' αυτές, υψώνοντας ή βαρύνοντας την φωνή στις *όξεϊες* και τις *βαρεϊες* αντιστοίχως κατά το δοκούν, τότε το τελικό αποτέλεσμα πολύ πιθανόν να βρίσκεται κοντά στον αρχαίο τρόπο εκφοράς.

Διαγράμματα

1.

- 40 Δέκατον μὲν ἔτος τόδ' ἐπεὶ Πριάμῳ μέγας ἀντίδικος
Μενέλαος ἄναξ ἦδ' Ἀγαμέμνων,
διθρόνου Διόθεν καὶ δισκίπτρου
τιμῆς ὄχυρόν ζεῦγος Ἀτρεϊδᾶν,
45 στόλον Ἀργείων χιλιοναύτην
τῆσδ' ἀπὸ χώρας ἦραν, στρατιῶτιν ἀρωγὴν,
μέγαν ἐκ θυμοῦ ...

2.

στοιχεῖα/γράμματα

φωνήεντα	ε	ο	η	ω	α	ι	υ		
ἡμίφωνα	ξ	ξ	ψ	λ	μ	ν	ρ	σ	
ἄφωνα	κ	π	τ	φ	θ	χ	β	γ	δ

φωνήεντα

βράχέα	ε	ο		
μακρά	η	ω		
δίχρονα	α	ι	υ	

ἡμίφωνα

διπλά	ξ	ξ	ψ	
ύγρά	λ	μ	ν	ρ
ιδιάζον	σ			

ἄφωνα

ψιλά	κ	π	τ	
δασέα	θ	φ	χ	
μέσα	β	γ	δ	

3.					
ᾱ	[a]	μ	[m]		
ᾱ̄	[aa]	ν	[n]		
α	[aa]	ξ	[x]		
αι	[ai]	ο	[o]		
αι-Φ	[ayy]	οι	[oi]		
αυ	[au]	οι-Φ	[oyy]		
αυ-Φ	[aww]	ου	[uu]		
ᾱυ	[au]	π	[p]		
β	[b]	ρ	[r]		
γ	[g]	ρ...	[r']		
γκ	[nk]/[ng]	..ρρ..	[rr']		
γχ		σ	[s]		
γγ		σβ	[zb]		
γμ	[ηm]	σγ	[zg]		
δ	[d]	σδ	[zd]		
ε	[e]	σμ	[zm]		
α	[εε]	σσ	[ss]		
ευ	[eu]	τ	[t]		
ζ	[zd]	ττ	[tt]		
η	[εε]	υ	[ü]		
η	[εε]	ῡ	[üü]		
ηυ	[eu]	υ	[üyy]		
θ	[t']	φ	[p']		
ι	[i]	χ	[k']		
ῑ	[ii]	ψ	[ps]		
κ	[k]	ω	[ɔɔ]		
λ	[l]	φ	[ɔɔ]		

4.

[Dekaton men etos tod' epēē Priamōō megas antidikos
 Menelaos anax ēēd' Agamemnōōn,
 diťronuu Diot'en kai diskēēptruu
 timēēs ok'ūron zdeugos Atreēdaan,
 stolon Argeēōōn k'ilionautēēn
 tēēsd' apo k'ōōraas ēēran, stratiōōtin arōōgēēn,]

5.

συλλαβαί

βραχείαι (Σ) (Φ) (Δ) (ΔC) μακράι φύσει (Σ) (Φ) (Δ) $(\Phi \Delta)$ $(\Delta \Delta)$ μακράι θέσει (Σ) $(...CC)$ $(...Z)$ $(...)(CC...)$ $(...)(Z...)$ $(...C)(C...)$

6.

 $\Sigma = 2\Sigma$ $\Sigma = 2C$

7.

κοιναι/ μέσαι συλλαβαί

 $(\Sigma) \rightarrow$ $(... \Phi)(\Phi ...)$ $= \Sigma / \Sigma$ $(\Sigma) \rightarrow$ $(\Sigma) | (...)$ $= \Sigma / \Sigma$ $(\Sigma) \rightarrow$ $(...)(C\alpha\phi.C\upsilon\gamma\rho....)$ $= \Sigma / \Sigma$

8.

συλλαβαί

βραχεΐαι (Σ)

(Φ)

(Δ)

(ΔC)

(Σ) | (...)

 $= \Sigma / \Sigma$

μακραί φύσει (Σ)

(Φ)

(Δ)

(ΦΔ)

(ΔΔ)

(...Φ)(Φ...)

 $= \Sigma / \Sigma$

μακραί θέσει (Σ)

(...CC)

(...Z)

(...)(CC...)

(...)(Z...)

(...C)(C...)

(...)(Cαφ. Cυγρ....)

 $= \Sigma / \Sigma$

9.

υ υ - υ υ - υ υ - υ υ - υ υ - υ υ -
 De-ka-ton men e-tos tod' e-pee Pri-a-moo me-gas an-ti-di-kos

υ υ - υ υ - - υ υ - -
 Me-ne-laa-os a-nax eed' A-ga-mem-noon,

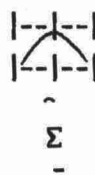
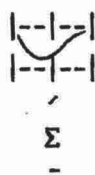
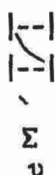
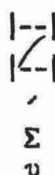
υ υ - υ υ - - - - -
 di-t' ro-nuu Di-o-t'en kai dis-keep-truu

- - υ υ - - υ υ - -
 ti-meēs o-k' ü-ron zdeu-gos A-treē-daan,

υ υ - - - - υ υ - -
 sto-lon Ar-geē-oon k'i-li-o-nau-teēn

- υ υ - - - - υ υ - υ υ - -
 teēs-d' a-po k' qo-raas ee-ran, stra-ti-qo-tin a-roo-geēn,

10.

11.

u u - u u - u u - u u - u u - u u -

De-ka-ton men e-tos tod' e-peē Pri-a-mōō me-gas an-ti-di-kos

u u - u u - - u u - -

Me-ne-laa-os a-nax ēēd' A-ga-mem-noōn,

u u - u u - - - - -

di-t'ro-nuu Di-o-t'en kai dis-keep-truu

- - u u - - u u - -

ti-mēēs o-k'ū-ron zdeu-gos A-tree-daan,

u u - - - u u - -

sto-lon Ar-geē-ōōn k'i-li-o-nau-tēēn

- u u - - - u u - u u - -

tēēs-d' a-po k'ōō-raas ēē-ran, stra-ti-ōō-tin a-rōō-geēn,

12.

Ἰλιάς, A 306

> >
---	---	---	---	---	---	---
νῆ - ας ε - τ - σας
(- υ υ) (- -)

Ἰλιάς, B 493

> >
---	---	---	---	---	---	---
νῆ - ας τε προ-πά - σας
-) (- υ υ) .(- -)

13.

> > > > >
υ υ - υ υ - υ υ - υ υ - υ υ - υ υ -
De-ka-ton men e-tos tod' e-peē Pri-a-mōō me-gas an-ti-di-kos

> > >
υ υ - υ υ - - υ υ - -
Me-ne-laa-os a-nax eēd' A-ga-mem-nōōn,

> > >
υ υ - υ υ - - - -
di-t' ro-nuu Di-o-t' en kai dis-keep-truu

> > > >
- - υ υ - - υ υ - -
ti-mēēs o-k' ū-ron zdeu-gos A-tree-daan,

> >
υ υ - - - υ υ - -
sto-lon Ar-geē-ōōn k'i-li-o-nau-tēen

> > > >
- υ υ - - - υ υ - υ υ - -
tēēs-d' a-po k' qō-raas eē-ran, stra-ti-qō-tin a-qō-qēen,

14.

χρόνοι

XXXXXXXXXXXXXXXXXXXX.....

ἄρσεις-θέσεις

... ΑΘΑΘΑΘΑΘΑΘ ...

πόδες

(X:X') (X:X') (X:X') (X:X') (X:X').....

ἀναπαιστος πούς

(úú:-)

ἀναπαιστική διποδία

(úú:-)-(úú:-)

ἀναπαιστικὸν δίμετρον

(úú:-)-(úú:-) (úú:-)-(úú:-)

15.

$\begin{matrix} > & & > & & > & & > & & > \\ (\dot{u} & \dot{u} & -) & (\dot{u} & \dot{u} & -) & (\dot{u} & \dot{u} & -) & (\dot{u} & \dot{u} & -) & (\dot{u} & \dot{u} & -) & (\dot{u} & \dot{u} & -) \end{matrix}$

De-ka-ton men e-tos tod' e-peē Pri-a-mōō me-gas an-ti-di-kos

$\begin{matrix} > & & > & & > \\ (\dot{u} & \dot{u} & -) & (\dot{u} & \dot{u} & -) & (- & u & u) & (- & -) \end{matrix}$

Me-ne-laa-os a-nax eēd' A-ga-mem-nōon,

$\begin{matrix} > & & > & & > \\ (\dot{u} & \dot{u} & -) & (\dot{u} & \dot{u} & -) & (- & -) & (- & -) \end{matrix}$

di-t'ro-nuu Di-o-t'en kai dis-keēp-truu

$\begin{matrix} > & & > & & > \\ (- & -) & (\dot{u} & \dot{u} & -) & (- & u & u) & (- & -) \end{matrix}$

ti-mēēs o-k'ū-ron zdeu-gos A-trēē-daan,

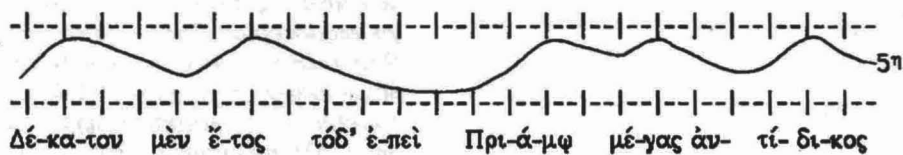
$\begin{matrix} > & & > & & > \\ (\dot{u} & \dot{u} & -) & (- & -) & (- & u & u) & (- & -) \end{matrix}$

sto-lon Ar-geē-ōon k'i-li-o-nau-tēen

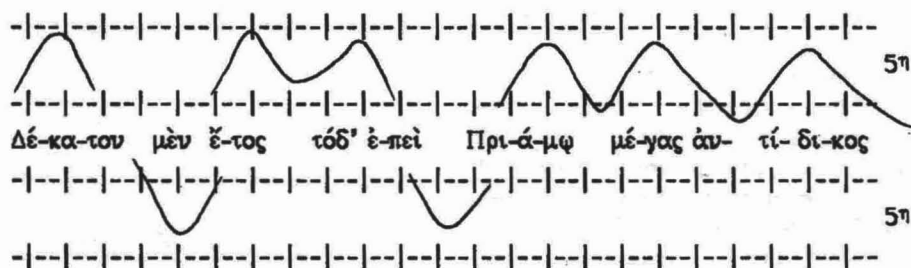
$\begin{matrix} > & & > & & > & & > \\ (- & u & u) & (- & -) & (- & -) & (\dot{u} & \dot{u} & -) & (\dot{u} & \dot{u} & -) & (- & \Lambda) \end{matrix}$

tēēs-d' a-po k'ōō-raas eē-ran, stra-ti-ōō-tin a-rōō-geēn,

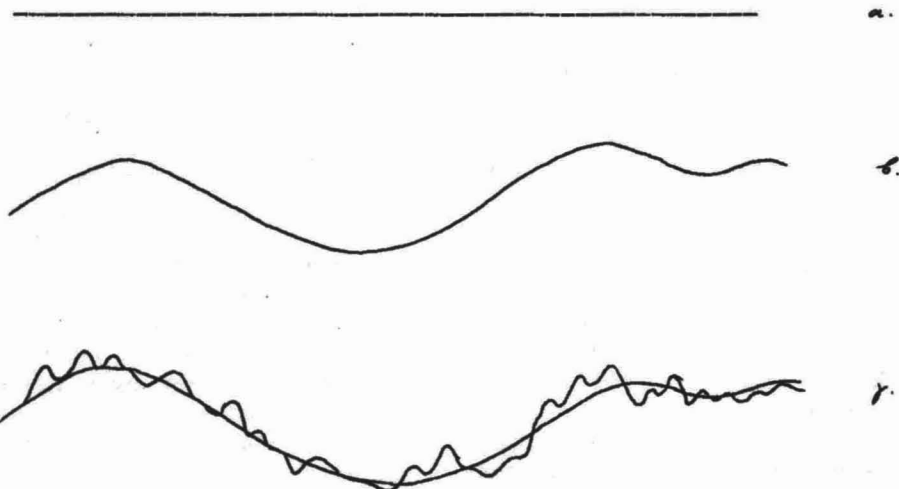
16α.

16β.

17.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Το παρόν άρθρο αποτελεί μέρος της ομιλίας με τίτλο "Μέτρα και Μέλη στην Αρχαία Ελληνική Τραγωδία", που δόθηκε στα Χανιά της Κρήτης στις 30 Ιουλίου του 1995, στα πλαίσια του "Εργαστηρίου Θεατρικής Εκπαίδευσης· Ιούλιος, Μήνας Θεατρικής Εκπαίδευσης στα Χανιά", που οργάνωσε ο τοπικός Πολιτισμικός Συνεταιρισμός "Ο Νότος".
2. Δες, π.χ., Pickard-Cambridge 1991: 156-167, όπου συλλέγονται και αξιολογούνται όλες οι σχετικές γραπτές μαρτυρίες.
3. Δες Else 1957 για κείμενο με αγγλική μετάφραση και χρήσιμα σχόλια· Δρομάζος 1982 για νεοελληνική μετάφραση και σχόλια· Fyfe & Roberts (Loeb) για κείμενο με αγγλική μετάφραση και σχόλια. Με πλάγια γράμματα αποδίδονται εδώ όλες οι λέξεις που αποτελούν όρους αρχαιοελληνικούς. Για να αποφευχθούν αισθητικά γλωσσικά άτοπα (π.χ. τις συλλαβάς), οι όροι αυτοί δίδονται άλλοτε στην αρχαία τους μορφή και άλλοτε στην ανάλογη νεοελληνική (π.χ. κοιναί συλλαβαί, αλλά τις συλλαβές).
4. 'Αριστοτέλης *Περὶ Ποιητικῆς* α. 6. 6/Fyfe & Roberts 22. Πβλ. α. 6. 3/Fyfe & Roberts 22.
5. Δόκιμοι εθνομουσικολογικοί όροι: *composition style* και *performance style*, αντιστοίχως.
6. Η λέξη μέτρον έχει και άλλες έννοιες, για τις παρούσες όμως ανάγκες, αρκεί η έννοια "στίχος".
7. Για την σαφή διάκριση που κάνει ο 'Αριστοτέλης ανάμεσα στα μέτρα και τα μέλη δες το σχόλιο του Else 1957: 62-63. Ο όρος μέτρον στον 'Αριστοτέλη αναφέρεται σε τρία-τέσσερα μόνον είδη στίχου (προφανώς, το τρίμετρον, το τετράμετρον, το ἑξάμετρον, και ίσως και το ἑλεγείον). Ο Else, 1957: 57 με υποσ. 220-221, ορθώς διαμαρτύρεται για την ευρύτερη χρήση του όρου μέτρον από τους νεώτερους μετρικούς· δες και υποσ. 222-224.
8. 'Αριστοτέλης Quintilianus *Περὶ Μουσικῆς* α. 29/ Winnington-Ingram 52. 8-23.
9. Αισχύλος 'Αγαμέμνων 40-46/West 193.
10. Για την διάκριση ανάμεσα στον ἔμμετρο λόγο της ποίησης και τον ἄμμετρο λόγο της ιστορίας, δες 'Αριστοτέλης *Περὶ Ποιητικῆς* α. 1/ 1447 B/ Loeb 6 λόγος ψιλός ~ μέτρα· α. 9/ 1451 B 1-4/ Loeb 34 ἔμμετρα λέγειν ~ ἄμμετρα [λέγειν]· Διονύσιος 'Αλικαρνασσεύς *Περὶ Συνθέσεως Ὀνομάτων* 1/ Loeb 18· 3/ 24· 4/ 34· 4/ 42· 9/ 64· 10/ 68· 11/ 72· 15/ 108· 16/ 112· 20/ 164· 25/ 208 πεζὴ λέξις/ ἄμμετρος λέξις/ πεζὸς λόγος ~ ἔμμετρος λέξις/ ἔμμετρος λόγος/ μέτρα/ μέλη/ ποίημα.
11. Δες Allen 1988, και το πρόσφατο Devine & Stephens 1994, με εκτενή βιβλιογραφία.
12. 'Αριστοτέλης Quintilianus *Περὶ Μουσικῆς* α. 20/ Winnington-Ingram 41. 3.
13. Δες Allen 1988: 12-88 με τον Πίνακα Fig. 3 στην σελ. 78.
14. Τα αρχαία γράμματα (στην βυζαντινή μικρογράμματα έκδοσή τους) σημειώνονται πλάγια. Το σύμβολο Φ σημαίνει φωνῆεν, το - σημαίνει ἔκτεινόμενο δίχρονο φωνῆεν, το | σηματοδοτεί τα όρια μιας λέξης, το / σημαίνει ή, το [...] περιέχει την προφορά, το ' αποδίδει την δασεία εκπνοή κατά την προφορά. Η τελεία κάτω από το e ([e]) δηλώνει "κλειστή" εκφορά του ήχου του, και το διακριτικό κάτω από το o ([o]), "σπηλαιώδη" εκφορά του ήχου του. Για περισσότερες πληροφορίες όσον αφορά την προφορά της αρχαίας ελληνικής γλώσσας, δες Allen 1988. Ας σημειώσουμε ότι η μετάβαση από την αρχαία προσωδία στην νεώτερη δεν έγινε απότομα αλλά σταδιακά. Ορισμένα στοιχεία άρχισαν να αλλάζουν φωνητική αξία ήδη από τον τέταρτο προχριστιανικό αιώνα. Γύρω στον τρίτο μεταχριστιανικό αιώνα η φωνητική αλλαγή είχε ολοκληρωθεί.
15. 'Αριστοτέλης Quintilianus *Περὶ Μουσικῆς* α. 21/ Winnington-Ingram 41. 18.
16. 'Αριστοτέλης Quintilianus *Περὶ Μουσικῆς* α. 21/ Winnington-Ingram 42. 12-13.
17. 'Αριστοτέλης Quintilianus *Περὶ Μουσικῆς* α. 21/ Winnington-Ingram 42. 21-43. 8.
18. Ο 'Αριστοτέλης αναφέρει ακόμη δύο τύ-

- πους συλλαβών, τις ἤττον κοινές και την ἀδιάφορον. Δεν είναι απαραίτητο να τις περιλάβομε εδώ.
19. Το σύμβολο υ αποδίδει χρόνο ίσο με την μονάδα, έναν πρώτο χρόνο/ σημείο, δηλαδή, ενώ το - αποδίδει χρόνο διπλάσιο του πρώτου, δηλαδή μακρό δίσημο.
20. Πλάτων Φαῖδρος/268 D. Ἀριστοτέλης Τέχνη Ῥητορικής γ. 1. 25/ 1403 B. Διομήδης στους Grammatici Latini, Keil i: 431, Δες Allen 1988: 116 κ.ε.
21. Δες Allen 1988: 116-130.
22. Διονύσιος Ἀλικαρνασσεύς Περὶ Συνθέσεως Ὀνομάτων 11/ Usher (Loeb) 76 κ.ε.
23. Δες Allen 1988: 131-139.
24. Δες Allen 1988: 130-139.
25. Δίδεται στον Allen 1988: 138.
26. Ἀριστόξενος Ῥυθμικά Στοιχεῖα 16/Pearson 10. Πβλ. Ανώνυμος Αποσπάσματα Napoli 9 & 12/ Pearson 28. Ἀριστείδης Quintilianus Περὶ Μουσικῆς α. 14/ Winnington-Ingram 33. 12-13 και 33. 13-14. Ψελλός Προλαμβανόμενα εἰς τὴν Ῥυθμικὴν Ἐπιστήμην 8/ Pearson 23.
27. Διονύσιος Ἀλικαρνασσεύς Περὶ Συνθέσεως Ὀνομάτων 11/ Usher (Loeb) 76.

Επιλεγμένη Βιβλιογραφία

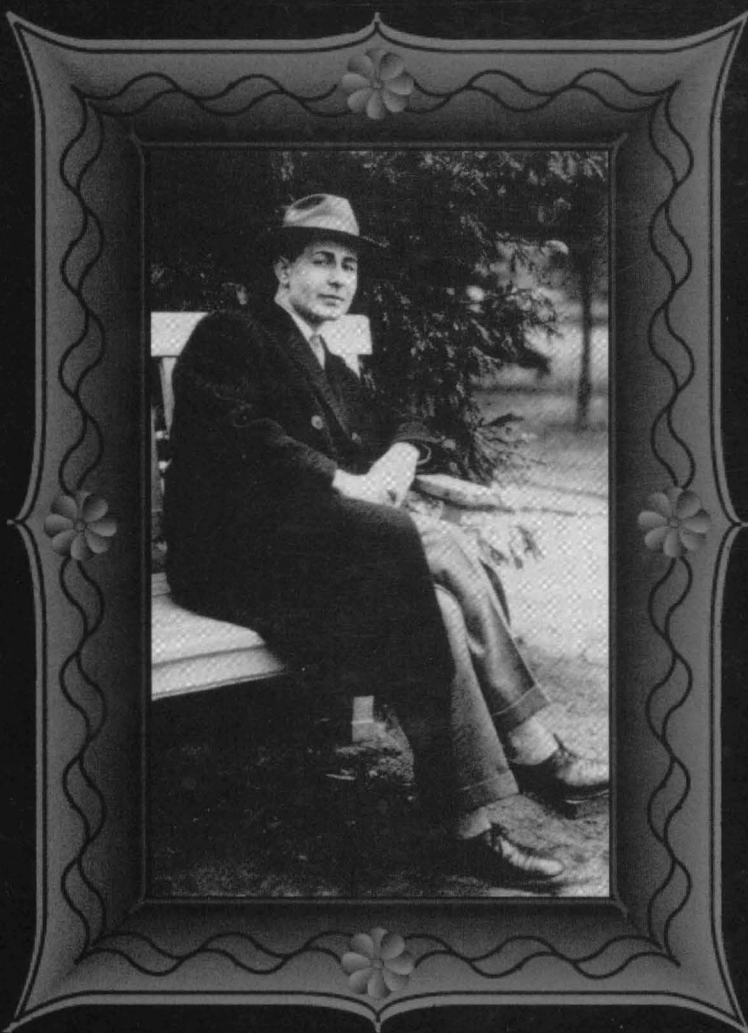
- Αἰσχύλος (525/4 - 456 π.Χ.)
Ἀγαμέμνων. Martin L. West [Εκδ.]. 1990. *Aischyli Tragoediae. Incerti Poetae Pro-metheo*. Stuttgart: Teubner.
- Allen, Warren Sidney
1988 *Vox Graeca. The Pronunciation of Classical Greek*. Έκδοση 3η. Ανατύπωση 1η. Cambridge & New York & New Rochelle & Melbourne & Sydney: Cambridge University Press.
- Ανώνυμος
Αποσπάσματα Napoli. Lionel Pearson [Εκδ & Αγγλ. Μετάφρ.] 1990. *Aristoxenus Elementa Rhythmica* κλπ. Oxford: Clarendon Press.
- Ἀριστείδης Quintilianus (; 3ος αι. μ.Χ.)
Περὶ Μουσικῆς. R. P. Winnington Ingram (Εκδ.). 1963. *Aristidis Quintiliani De Musica Libri Tres*. Leipzig: Teubner.
- Ἀριστόξενος (375/60 - ; π.Χ.)
Ῥυθμικά Στοιχεῖα. Lionel Pearson [Εκδ. & Αγγλ. Μετάφρ.]. 1990. *Aristoxenus Elementa Rhythmica* κλπ. Oxford: Clarendon Press.
- Ἀριστοτέλης (384-324/2 π.Χ.)
Περὶ Ποιητικῆς. W. Hamilton Fyfe & W. Rhys Roberts [Εκδ. & Αγγλ. Μετάφρ.]. 1991. *Aristotle The Poetics, Longinus On the Sublime, Demetrius On Style*. Έκδοση 2η, Αναθεωρημένη. Ανατύπωση 8η. (The Loeb Classical Library, 199). Cambridge, Massachusetts & London: Harvard University Press.
- Devine, A. M. & Laurence D. Stephens
1994 *The Prosody of Greek Speech*. New York & Oxford: Oxford University Press.
- Διονύσιος ὁ Ἀλικαρνασσεύς (1ος αι. μ.Χ.)
Περὶ Συνθέσεως Ὀνομάτων. Usher, Stephen [Εκδ. & Αγγλική Μετάφρ.]. 1985. *Dionysius of Halicarnassus. The Critical Essays in Two Volumes*. Τόμος 2ος. (The Loeb Classical Library, 466). Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press & London: Heinemann.
- Δρομάζος, Στάθης Ιωάννου
1982 Ἀριστοτέλους Ποιητική. Εἰσαγωγή, Μετάφραση, Σχόλια. Αθήνα: "Κέδρος".
- Else, Gerald F.
1957 *Aristotle's Poetics: the Argument*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press in Coöperation with the State University of Iowa.
- Pickard-Cambridge, Arthur
1991 *The Dramatic Festivals of Athens*. Έκδοση 2η, Αναθεωρημένη από τους John Gould και D. M. Lewis. Oxford: Clarendon Press.
- Ψελλός, Μιχαήλ (1018-1079 μ.Χ.)
Προλαμβανόμενα εἰς τὴν Ῥυθμικὴν Ἐπιστήμην. Lionel Pearson [Εκδ. & Αγγλ. Μετάφρ.]. 1990. *Aristoxenus Elementa Rhythmica* κλπ. Oxford: Clarendon Press.
- Ράμφος, Στέλιος
1992 Μίμησις Εναντίον Μορφῆς: Εξήγησις εἰς το Περὶ Ποιητικῆς του Ἀριστοτέλους. Τόμοι 2. Αθήνα: "Αρμός".

ΜΟΥ.Σ.Α.

ΜΟΥΣΙΚΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ ΤΩΝ ΦΟΙΤΗΤΩΝ ΤΟΥ ΤΜΗΜΑΤΟΣ ΜΟΥΣΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ ΑΘΗΝΑΣ

Αφιέρωμα : Γιάννης Κωνσταντινίδης

Μίκης Θεοδωράκης • Francis Poulenc • Σίμων Καράς

ΑΘΗΝΑ 1996
Τεύχος 3ο